

O PROBLEMĂ CONTROVERSATĂ A FILOLOGIEI ROMÂNEȘTI: CINE A TRADUS *HRONOGRAFUL DEN ÎNCEPUTUL LUMII...*?

MIOARA DRAGOMIR

Mai mult sau mai puțin polemic, cu argumente filologice, lingvistice sau istorice, toți cercetătorii care s-au interesat de *Hronograful den începutul lumii...* – text tradus în a doua jumătate a secolului al XVII-lea – au căutat să dezlege problema spinoasă a traducătorului acestui text, cauzată de pierderea atât a manuscrisului traducerii, cât și a începutului de la ms. 3517, prototipul copiilor, realizat la scurt timp de pe originalul traducerii. Descoperirea identității traducătorului a devenit, în timp, o chestiune cu atât mai incitantă, cu cât s-a observat că acest text nu este o traducere oarecare, ci reprezintă, de fapt, o prelucrare a cronografului lui Matheos Kigalas, cu unele completări din cronograful lui Dorotheos de Monemvasia¹, realizată cu autentic talent literar și cu multe adaosuri personale. Datorită acestor calități, în perioada de început a cercetărilor *Hronografului...*, doi cunoscători ai limbii vechi, Eminescu și, la un moment dat, Moses Gaster, au crezut că este vorba despre o scriere originală².

Vom prezenta, pe scurt, cele trei variante susținute până în prezent, referitoare la traducătorul *Hronografului...*:

1) De pe ms. 3517, a fost realizată, la scurt timp, mai precis până în 1689, o copie cvasiidentifică, ms. 86. În problema care ne interesează, ms. 86 este important din două puncte de vedere: pe de o parte, conservându-se în condiții bune, permite recuperarea începutului traducerii; pe de altă parte, în prefața acestui manuscris, se întâlnește următoarea însemnare, din păcate și aceasta cu goluri, dar care, pentru unii cercetători, a reprezentat argumentul-certitudine în identificarea traducătorului: „< > pusă această carte de pre limba < > țeles românescă; scrisă de < > și plecatu tuturor Pătrașco Danovici, ce am fost odată suptu vlastiia lumnatei și blagocestivii domniei Moldovei logofăt al treilea și grămătic de scrisoare grecească”³. Varianta că tretilogofătul Danovici a tradus acest text, argumentată

¹ Pentru bibliografia acestei probleme, vezi Mioara Săcrieru-Dragomir, *Hronograf den începutul lumii... – o traducere din limba greacă*, în ALIL, t. XLII–XLIII, 2002–2003, p. 37–45.

² Vezi Iulian Ștefănescu, *Opere istorice*, capitolul *Cronografele românești: tipul Danovici. Partea I*, București, Biblioteca „Revistei istorice române”, 1942, p. 141, 173.

³ Apud *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, ediție îngrijită și Cuvânt înainte de Gabriel Ștrempel, studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, București, Editura Minerva, vol. I, 1998, p. LIII.

sau preluată ca atare, a fost acceptată de T. Cipariu, D. Russo, Șt. Ciobanu, N. Cartoian sau de autorii *Istoriei literaturii române*, redactată sub egida Academiei. Relativ recent, Gabriel Ștrempel a publicat transcrierea ms. 86 (vol. I, 1998, vol. II, 1999)⁴, anunțând chiar în titlul ediției numele celui pe care îl consideră traducătorul *Hronografului...: Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*. Evident, aceeași părere o împărtășește și istoricul Paul Cernovodcanu, autorul *Studiului introductiv* la această ediție.

2) Prototipul celor peste 50 de copii manuscrise, realizate în decursul a două secole – ms. 3517 –, este lucrarea a doi scribi. După Iulian Ștefănescu (1942)⁵, prima parte din acest ms. (f. 1–270) reprezintă chiar autograful traducătorului, considerat a fi Danovici, iar partea a doua (f. 270–608) ar fi fost tradusă de un necunoscut.

3) O altă variantă este susținută de N. A. Ursu. Începând cu articolul *Dosoftei necunoscut*, din 1976⁶, continuând cu ediția Dosoftei, *Opere I*, 1978⁷, și ulterior într-o suită de articole, 1999⁸, 2002⁹, 2003¹⁰, și în volumul din 2003, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*¹¹, autorul susține – în ultimul volum, în capitolul *Traducerea cronografului numit „tip Danovici” poate fi o lucrare de tinerețe a lui Dosoftei*, cu unele rețineri – că traducătorul *Hronografului...* este mitropolitul Dosoftei al Moldovei.

Conform ipotezei lui N. A. Ursu, ar însemna că mitropolitul Dosoftei a tradus de două ori cronograful lui Kigalas: prima dată cu intervenții din Dorotheos de Monemvasia (ms. 3517), a doua oară, numai textul lui Kigalas, traducere datată, după cum a descoperit Al. Elian, în 1689, în Polonia, în timpul exilului mitropolitului la Strij¹². Acest text, cert tradus de Dosoftei, s-a păstrat doar într-o singură copie, ms. 3456, datând din 1732. În articolul din 2003, N. A. Ursu explică situația astfel: „Ambele traduceri ale cronografului lui Kigalas au un pronunțat caracter original, dar obiective diferite. Prima traducere reflectă preocupările cărturărești ale tânărilor învățați Dosoftei, dorința lui de a alcătui în versiunea românească un cronograf cât mai bogat în informații, iar traducerea din ms. 3456

⁴ Vezi *op. cit.*, nota 3.

⁵ Vezi Iulian Ștefănescu, *op. cit.*

⁶ N. A. Ursu, *Dosoftei necunoscut*, în „Cronica” XI, (1976), nr. 6, p. 4–5.

⁷ Dosoftei, *Opere I*, București, Editura Minerva, 1978, ediție critică de N. A. Ursu, studiu introductiv de Al. Andriescu.

⁸ N. A. Ursu, *Ediția cronografului numit „tip Danovici” și problema paternității traducerii lui*, în „Cronica”, XXXIV, (1999), serie nouă, p. 12–13.

⁹ N. A. Ursu, *Paternitatea cronografului numit „tip Danovici”. Mărturia unor versuri aflate în această traducere și în scrierile cunoscute ale lui Dosoftei*, în „Cronica”, februarie, XXXVII, (2002), p. 10–11.

¹⁰ N. A. Ursu, *Paternitatea cronografului numit „tip Danovici”*, în „Cronica”, ianuarie, (2003), p. 12–13.

¹¹ N. A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași, Editura Cronica, 2003.

¹² Vezi Al. Elian, *Dosoftei, poet laic*, în vol. *Bizanțul, biserica și cultura românească*, Iași, Editura Trinitas, 2003.

reflectă îndeosebi experiența literară și preocupările *bătrânului* prelat și teolog¹³ (subl. a.), acestea din urmă pentru a realiza o istorie a religiei și a bisericii creștine. În ceea ce privește statutul trectilogofătului Pătrașco Danovici, confruntând un zăpis scris de acesta cu prima parte din ms. 86, în cercetările mai recente (articolul din 1999, și în *Contribuții...*), N. A. Ursu constată, în mod just, pe baza unui examen grafologic, că, în istoria acestei chestiuni, Danovici a fost doar copistul primei părți din ms. 86 (f. 1–202), concluzie susținută și de faptul că întâlnim exprimarea la persoana întâi (a lui Danovici) numai în însemnarea citată din ms. 86. N. A. Ursu este de părere că de aici informația a fost preluată, în mod eronat, de către copistul ms. de la Harkov: „Toate acestea strânse și adunate dentru multe cărți cu istorii, den carte grecească pre limba de înțeles rom<âncas>că, scoasă de dumnealui răpăosatul Pătrașco Danovici, ce-au fost al treilea logofăt ot blagocestivii zemli moldavskoi, pentru folosul tuturor”.

Doru Mihăescu, cântărind argumentele și contraargumentele referitoare la această variantă, înclină să accepte că *Hronograful...* a fost tradus de mitropolitul Dosoftei, dar lasă problema deschisă¹⁴.

Părerea noastră este diferită de cele rezumate anterior și reprezintă rezultatul abordării problemei dintr-o altă perspectivă. Scopul nostru fiind acela de a ne situa cât mai aproape de realitatea textului și a epocii, am considerat că, fiind vorba despre o traducere, înainte de toate se impune comparația textului românesc cu sursele grecești. Unii cercetători au stabilit corespondența între glavele din traducere și titlurile din originalele grecești, au constatat, la modul general, că nu este o traducere strictă sau au fost interesați de echivalentele unor cuvinte, dar nu s-a făcut o comparație aprofundată între traducere și surse. De asemenea, pe un plan complementar, considerăm necesară cercetarea modului în care este structurat lexicul *Hronografului...* – sistemul derivării, calcurile, împrumuturile, semantica unităților lexicale – și a unor aspecte morfosintactice. În fine, în strânsă relație cu aceste două analize, în măsură să creeze un suport concret din perspectiva realității lingvistice și a tehnicii traducerii, se impune comparația cu textele din epocă, din mai multe puncte de vedere.

Din economie de spațiu, în acest articol prezentăm doar o parte a argumentelor care s-au conturat prin cercetarea primului obiectiv propus, respectiv în urma confruntării și interpretării unui segment de 100 de foi din prima parte și 100 de foi din partea a doua a ms. 3517 cu cronografele grecești.

După cum au constatat toți cercetătorii care au avut în vedere acest aspect, textul *Hronografului...* prezintă diferențe importante față de cronografele grecești.

¹³ Vezi N. A. Ursu, *art. cit. supra* (p. 54, nota 10), p. 12.

¹⁴ Vezi Doru Mihăescu, *Cronografele românești (cu privire specială asupra tipului Danovici)*, în „Memoriile secției de științe filologice, literatură și arte”, seria IV, partea I, t. I, 1977–1978, p. 45–77; partea a II-a, t. II, 1979–1980, p. 127–165.

Confruntând traducerea cu textul lui Kigalas și cu cel al lui Dorotei¹⁵, am observat că, în situația când traducătorul amplifică datele din cronograful grecesc, aceste diferențe, de multe ori semnificative din punct de vedere literar¹⁶, presupun, cel mai adesea, și introducerea unor date noi, adăugate informației din original cu intenția de a comunica cititorului faptele într-un mod cât mai clar și mai complet. Am selectat o parte din fragmentele de acest fel, care se referă la obiceiuri, construcții și locuri din Constantinopol sau din împrejurimi.

Pentru comparație, vom aduce, de cele mai multe ori, alături de fragmentele din *Hronograf...* (ms. 3517), și textul corespondent din traducerea mitropolitului Dosoftei (ms. 3456).

În repetate rânduri, cronograful grecesc vorbește fie despre întrecerile de cai de la *Hipodrom*, fie, mai ales, despre locul în sine unde se țineau întrecerile de cai, dar și alte evenimente:

εις τὸν καιρὸν τοῦ Ἰπποδρομίου, ἐσυνάχθη ὄλος ὁ λαὸς, καὶ ἔκαμαν χαραίς μὲ διάφορα παιγνίδια [σοῆ'] (p. 278) (= La vremea hipodromului, s-a strâns tot norodul și au făcut veselii, cu diferite jocuri).

(ms. 3517) Citatul este mult lărgit, cu accentul pe locul în sine, Hipodromul: „Și povestă era așa: este la Țarigrad un loc larg ce să cheamă grecște Ipodrom, iară turcește Atmeidan, cum am dzâce românêște loc de cursul cailor. Aproape este locul acesta de curțile împărătești. Ce de multe ori ieșie împăratul de făcă și câte o căutare mică de slujitori pre puțâni. Ș-acolê punê împărățai creștini boiêrii den curte de-ș alerga caili și săgeta de călare în sêmne ce punê și bătê halcaoa și arunca unii într-alțai cu girituri, precum au luat obicină și turcii împăraț de // f. 274^v la împărățai creștini și fac și ei acêstê toate acolê, într-acela loc. De ce acolo s-au fost strângând slujitorii de multe ori și fără împăratul de ș-au fost încurând caili și s-au fost luptând ș-au fost făcând multe fêliuri de glume și de jocuri ș-au fost ducând și surlari și tâmpânari și de alte fêliuri de cubuză și de canoane, în tot chipul”.

(ms. 3456) Mitropolitul Dosoftei utilizează sensul de întreceri de cai și traduce strict după Kigalas: „La vreme Ippodromiului, când aleargă caili, era nărodul strâns cu veselii, cu jocuri” (f. 187^v).

εἶτα τοὺς ἐπήραν εἰς τὸ Ἰπποδρόμιον [τζ'] (p. 307) (= Apoi i-au luat la Hipodrom).

¹⁵ Întrucât Kigalas preia sute de pagini din cronograful lui Dorotei, cu diferențe minime, pentru economie de spațiu, am dat numai citatul din Kigalas.

¹⁶ Vezi Mioara Săcrieru-Dragomir, *Echivalențe semantice expresive într-o veche traducere românească din limba greacă*, în vol. *Limba și literatura română în spațiul etnocultural dacoromânesc și în diaspora*, Iași, Editura Trinitas, 2003, p. 250–258 și *Hronograf den inceputul lumii... – o traducere din limba greacă*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, t. XLII–XLIII, 2002–2003, p. 37–45, și, de asemenea, observațiile lui Iulian Ștefănescu, *loc. cit.*

- (ms. 3517) „Apoi i-au luat de i-au dus la locul cel larg lângă Svânta Sofië, ce să chiamă Ipodromion, unde-ș încură împărațai caili” (f. 321^r).
- (ms. 3456) „Decii i-au adus la Ippodromion” (f. 212^v).
- μίαν ἡμέραν ὅπου ὠρισε καὶ ἔγινη Ἴπποδρόμιον, καὶ ἐσυνάχθη ὅλος ὁ λαὸς [τκθ'] (p. 329) (= într-o zi, când a poruncit și s-a făcut hipodrom și s-a strâns tot norodul).
- (ms. 3517) Este vorba în primul rând despre loc, Hipodromul: „Iară într-o dzî dzâsă spurcatul împărat de să să facă cum ar hi bulciu, să să strângă oameni mulț și năroade la Ipodrom, ce să dzâce acmu Atmeidan” (f. 350^r).
- (ms. 3456) Despre curse: „Și într-una de dzile ce-au făcut alergătură de cai de s-au strâns nărodul tot la prăvit” (f. 235^r).
- Καὶ μίαν ἡμέραν ἔτρεχον τὰ ἄλογα εἰς τὸ Ἴπποδρόμιον [τξ'] (p. 360) (= și într-o zi au alergat caili la Hipodrom).
- (ms. 3517) Iară într-o dzi au ieșit cu boierii curțai sale la locul cel larg în Țarigrad, ce să cheamă Ipodrom, adecă cursură de cai și acolo ș-au alergat caili (p. 397^v).
- Αὕτη πάλιν ἐστράφη εἰς τὸν βασιλέα. Καὶ εὔρε τον εἰς τὸ Ἴπποδρόμιον [σλε'] (p. 235). (= Aceasta din nou s-a întors la împăratul și l-a găsit la Ipodrom).
- (ms. 3517) S-au și dus la împăratul Ualentian de s-au jeluit, tocma la Râmu (f. 220^v). Acest text este contras în ms. 3517 și denumirea hipodromului nu mai apare.
- ms. 3456: Ea să întorcînd la împăratul, îl află în ippodromion, atmeidan (f. 144^r).

După cum se observă, textul mitropolitului Dosoftei prezintă o traducere strictă, cu preluarea cuvântului grecesc ca atare (*Ipodrom, Ipodromion*), cu calchiere (*alergătură de cai*) sau în ambele moduri și, în ultimul text cu termenul grecesc, urmat de sinonimul turcesc *atmeidan*¹⁷. Aceasta este singura atestare a cuvântului turcesc din operele cunoscute până în prezent ale lui Dosoftei. Textul *Hronografului...* este cu mult amplificat, iar adăugirile se referă la: *prezentarea generală și localizarea în funcție de vecinătăți (este la Țarigrad un loc larg [...] aproape este locul acesta de curțale împărătești; i-au dus la locul cel larg lângă Svânta Sofië; la locul cel larg în Țarigrad, apoi la acțiunile care aveau loc la hipodrom (ș-acole pune împărații creștini pre boierii den curte de-și alerga caili și săgeta de călare în sëmne ce pune și bătă halcaoa și arunca unii într-alții cu girituri [...] ș-au fost încurând caili și s-au fost luptând ș-au fost făcând multe feliuri de glume și de jocuri ș-au fost ducând și surlari și tâmpănari și de alte feliuri de cubuză și de canoane; unde-ș încură împărațai caili; și acolo ș-au alergat*

¹⁷ Vezi și explicația lui D. Mihăescu: „Cuvântul *ippodromion*, preluat de fiecare dată din originalul grecesc, este explicat prin (loc) *di alergat caili*, 108^r, prin *ulița cea mare undi aleargă caili*, 257^v, dar și prin acest sinonim regional, de proveniență turcă”, în *Cronografele românești*, București, Editura Academiei Române, 2006, p. 163.

caili, să să facă cum ar fi bulciu). Este important de reținut că, pentru denumirea Ἰπποδρόμιον, traducătorul găsește multiple soluții: împrumutul grecesc (*Ipodrom, Ipodromion*), urmat de calc și de explicație, (*cum am dzăce românește loc de cursul cailor, adecă cursură de cai*) sau, pur și simplu, de precizarea acțiunii tipice acestui loc (*unde-ș încură împărații caili*). Dar varianta cea mai interesantă este glosa în limba turcă (*să cheamă grecește Ipodrom, iară turcește Atmeidan; ce să dzăce acmu Atmeidan*), ce actualizează vechiul și cunoscutul loc al Hipodromului din cetatea Bizanțului, devenită turcească, și care, deducem din aceste amănunte și nu numai, îi va fi fost familiară traducătorului. Cel mai relevant în acest sens este primul text citat întrucât, în virtutea prezentării faptelor cât mai pe înțeles, sunt reunite toate aceste detalii și se adaugă precizarea care actualizează faptele în epocă (*precum au luat obicină și turcii împărați de la împărații creștini*).

Că traducătorul cunoștea locul Hipodromului din Țarigrad prin contactul direct cu realitatea, ca vizitator, deosebit de relevant este următorul fragment, în care se relatează despre o coloană ridicată de împăratul Theodosie cel Mare:

Τῷ δὲ θ' χρονῷ τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἔστησεν εἰς τὴν πόλιν κίονα μέγαν, θαυμαστὸν, τὸν λεγόμενον Ταῦρον [σμβ'] (p. 242) (= În al nouălea an al împărăției sale, a ridicat în oraș coloană mare, minunată, numită Taurul).

(ms. 3517) „Iară când s-au împlut 9 ai de împărăție lui, au pus în Țarigrad stâlpul cel mare de la Atmeidian” (f. 229^v).

(ms. 3456) „Al noa a împărăției sale, rădicat-au în Țarigrad stâlpul cel mare și minunat, carele-i dzic Taurul” (f. 150^v).

Ca și cum această coloană ar fi fost o realitate bine cunoscută de el, traducătorul *Hronografului*... nu-i mai pomeneste numele, *Taurul*, trecut în ambele texte grecești, ci redă acest fragment introducând un amănunt pe care nu îl precizează nici Kigalas, nici Dorotei și care ține de localizare: pentru el, coloana respectivă reprezenta „stâlpul cel mare de la Atmeidian”. Acest pasaj, ca și celelalte, este tradus foarte exact de Dosofti.

Toponimele *Halchidona* și *Hrisopolis*, denumirile a două orașe cunoscute, sunt însoțite în textul traducerii, constant, de coordonate ale situației în spațiu: Țarigradul, marea și *boazul* sau „gâltlanul mării” dintre Țarigrad și Scutari – neprecizate în Kigalas sau în Dorotei:

καὶ ἦλθαν ἕως τὴν Χρυσόπολιν [τλη'] (p. 338) (= Și au venit până în Hrisopolin).

(ms. 3517) „Și sosără până la Cetate de Aur ce-i dzic acmu Scutari. Și era numai să treacă gâltlanul mării la Țarigrad, să prindză pre Nichifor împărat” (f. 366^v).

(ms. 3456) „Și-l adusără până la Hrisopolis” (f. 243^v).

καὶ ἦλθον ἕως τὴν Χαλκηδόνα κουρσεύοντες [σββ'] (p. 292) (= Și au venit până la Halchidona prădând.)

(ms. 3517) „Și veniră de agiunsără până la Halchidona, împotriva Țarigra // f. 296^r dului peste boazul mării, despre răsărit”.

(ms. 3456) „Și sosiră până la Halchidona, prădând” (f. 199^r).

Mai relevante pentru ideea că traducătorul *Hronografului*... cunoștea locurile din Țarigrad și din împrejurimi considerăm că sunt glosările toponimului grecesc prin numele turcesc, echivalent, contemporan (*unde să dzâce; ce să dzâce acmu*) traducătorului (*Kinigon – Balata*), urmat, uneori, de traducerea în românește. Din această categorie, o dovadă incontestabilă sunt însă fragmentele în care este prezent toponimul turcesc, fără ca în Kigalas sau în Dorotei să existe echivalent (*dentre Gălata, la Betictaş*):

Αὐτος δὲ φοβούμενος ἔστειλεν ἓνα κάτεργον καὶ ἀπερασέν τὸν [υἱθ']
(p. 419) (= Acesta, înfricoșat, a trimis o corabie și l-a trecut).

(ms. 3517) „Iar împăratul Țarigradului, Ioan Paleolog, s-au temut; ce au trimis o catargă împărătească lui Sultan Murat de l-au trecut în ceasta parte, unde să dzâce despre Gălata, la Betictaş și cu alte catarge au trecut și oamenii cât au avut” (f. 469^v).

(ms. 3456) „Și el, de frică, trimisă o catergă de l-au trecut” (f. 316^r).

τότε ἀπέστειλέν τους εἰς τὸν Κηρυγὸν, καὶ ἐκεῖ τους ἀπεκεφάλησαν [τη'] (p. 308) (= Atunci i-a trimis la Kinigon ['Vânătoare'] și le-a tăiat capul).

(ms. 3517) „I-au trimis la Poarta cǎ de Vânat ce să dzâce // f. 321^v acmu Balata și acolo le-au tăiet capeteli”.

(ms. 3456) „Decii i-au trimis la Chinigon, locul să cheamă și le-au tăiet capitile” (f. 212^v)¹⁸.

Într-un alt fragment întâlnim două toponime turcești, unul/fără echivalent grecesc (*Bahcǎ Sarai*), celălalt fiind o denumirea unei strâmtori, probabil Dardanele, actualizată și în limba turcă (*Baluclava*) și însoțită de descrierea amănunțită a strâmtorii, o altă mărturie peremptorie că cel care a tradus acest text cunoștea direct realitățile despre care scrie.

Ὁ δὲ ἐδιάβη τὸν φόρον Χερσῶνος, καὶ ἀπερνῶ τας τὸ στενωμα τοῦ Δάνα [τζ'] (p. 307) (=A ieșit prin târgul Hersonului și le-a trecut prin Strâmtoarea Danei).

(ms. 3517) „Iară Iustiniian ș-au băgat capul cu haine proaste ș-au trecut pren mijlocul Crâmului, pre la Bahcǎ Sarai și de acolǎ au lovit la mare, la strâmtoarǎ Danei, [ce să dzâce acmu Baluclava, că acolǎ este un gâtlan strâmt, cum ar hi un drum pren stânce de piază, de întră și ies corabiili

¹⁸ În altă parte, același toponim este tradus: Οἱ ὁποῖοι εὐγῆκαν ἀπὸ τῆν Πόρταν τοῦ Κηρυγῶ [υκε'] (p. 425) (= Care ieșeau pe Poarta Vânătorii) – (ms. 3517) Și purcǎsără de ieșiră pre poarta ce să dzâcea Chinigus, adecǎ Poarta Vânătoari (f. 477^r).

cale de trei pistrăle, până a ieși la larg, la mare. Și acolo au frică corabiili de înneecat, or la întrat, ori la ieșit]¹⁹ (f. 320').

(ms. 3456) „Să dusă pre portul Hersonului și trecând străntoare Niprului” (f. 212').

Despre diverse aspecte din veacurile trecute, locuri, obiecte, clădiri etc. în Kigalas întâlnim uneori specificarea că acestea există, pot fi văzute *καὶ ἕως τῆν σήμερον*, adică „și până astăzi”. În traducere am întâlnit această afirmație și fără echivalent în cronografele grecești. Datorită multiplelor detalii, inexistente în textele grecești, această afirmație devine, de fapt, o mărturie a traducătorului, în calitate de cunoscător direct al realităților prezentate.

La împărăția lui Constantin cel Mare, în cronografele grecești se vorbește despre două coloane impunătoare, ridicate de acest împărat în Constantinopol:

καὶ ἐκεῖ [...] ὁποῦ ἐγέμισαν οἱ Ἀπόστολοι ἄπο τῶν πέντε ἄρτων τὰ περισσεύματα ἔβαλε δὲ ἀκόμη, ἅγια λείψανα, καὶ τὰ καρφία τοῦ τιμίου σταυροῦ. πρὸς φυλακτήριον, καὶ ἁγιασμόν τῆς πόλεως. καὶ τότε ἔστησαν τὴν κολῶνα μὲ μεγάλους ἐξοδους [σε'] (p. 205) (= Și acolo unde au umplut apostolii [coșurile cu] firimiturile celor cinci pâini, a pus încă sfinte moaște și piroanele sfintei cruci, ca apărare și sfințire a orașului și atunci au ridicat coloana, cu mari cheltuieli).

Traducerea lui Dosoftei este foarte aproape de textul grecesc:

(ms. 3456) „Și acolo unde o întemeiară, pusă în temelie cele 12 coșnițe ce-au împlut apostolii de prisosăturile celor 5 pâini și pusă sinte moștii și pironile Domnului di la cinstita cruce, să fie de apăratură și de sințenie cetății. Decii rădicară de aședzară stâlpul, piatra acēe, cu mare cheltuiēle” (f. 108').

Traducătorul *Hronografului*... amplifică mult acest fragment:

(ms. 3517) „Au pus marele Costantin de au zădit cēle doasprēce coșniță întru carele au fost strāns svințāi apostoli presosăturile cēle de bucāți de pâine ce au rămas den cēle cinci pâini [...]. Așjdirē, mai pus-au acolo, la temelie acelui stālp, și de alte svinte moștii. Mai pus-au și ciele svinte cruce a Domnului Hristos, ca să să afle acolo întru ferirē și svințeniē cetățāi ce au făcut. [Și sânt și slove de carte, scrisă sus pre împregiurul stālpului, de dzâc așē: «Aici să pusă dumnădzāiescul lucru, Bojii videniē bojestvānoeciudo» (= Prin știrea lui Dumnădzāu, suprema minune)²⁰. Așjdirē au mai rădicat împăratul Costantin ș-alt stālp, zidit

¹⁹ Am pus între paranteze drepte textul care este adăugat de traducător în ms. 3517, în afara traducerii din textul grecesc.

²⁰ Pentru textele slavone dăm traducerea din ediția *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, citată la p. 54, nota 3. De asemenea, pentru completarea locurilor, uneori deteriorate, din

den temei, încă mai mare și mai înalt de acesta, care să vede și până astădz în Țarigrad, mare și minunat, în locul ce să cheamă Avrat pazar turcește, cum am dzâce la «târgul de muieri». Și pre acela stâlp sânt săpate în marmure oameni călări împlătoșeți și încoifați cu sulețale pren mânu și cu pëvețe, de să vād ca avidoma. Și are și acela slove de carte grecești, ce nu să vād de apur ce-i înalt și slovele acēlea sânt scrisa stihuri părēchi, carele dzâce așe: // f. 182^v

Stâlp în patru muchi,	•	den temei cu tărie
aici l-au zădit	•	Costantin împăratul.
ca să vadză toț	•	mirare den nălțame
și să-l vestească	•	oameni în toată lumē
precum la Rodos	•	ș-alt stâlp au fost minuni
așe-i ș-acesta	•	aicē-i de minune.

Căce că la Rodos au fost făcut de demult, de pre la eleni, un om iarăș de marmure, mare și minunat. De ce pre unde să strâmteadză marē, de întră corăbiili la staniște, au fost zidit acel chip de om, mare și înalt, cu meștersug, cât i-au fost un picior într-un țarmure și alt picior în celalalt țarmure. Și pentre picioare-i, pre dedesuptu, au fost trecând corabiile, de au fost întrând în staniște, atâta au fost lucru minunat, ș-acolo, acela, precum și la Țarigrad. Este minune mare stâlpul acesta să-l vadză om și să-l prāvască]”.

O seamă de amănunte importante atestă că locul și coloanele respective îi erau bine cunoscute celui care a tradus acest text și că avea știință și despre sculptura (colosul) din Rodos, invocată ca „minune” a elenilor de demult:

– descrierea cu amănunte a imaginilor sculptate pe coloane: „și pre acela stâlp sânt săpate în marmure oameni călări împlătoșeți, cu sulețale pren mânu și cu pëvețe de să vād ca avidoma”;

– slovele „stihuri părēchi” scrise pe coloană puteau fi luate dintr-o altă sursă decât cele două cronografe grecești, dar inscripția „scrisă sus pre împregiurul stâlpului” putea fi văzută, iar poezia, despre care aflăm că nu poate fi citită pe stâlp „de apur ce-i înalt”, credem că este posibil să-i fi fost cunoscută celui care le-a tradus și dintr-o altă sursă, dar, la fel de bine, chiar din auzite;

– traducătorul precizează și locul unde a fost ridicată coloana cu stihuri în Constantinopol, cu denumirea în turcește – *Avrat pazar* – și cu glosarea în limba română: „cum am dzâce la «târgul de muieri»”;

– în sfârșit, despre acest edificiu, traducătorul dă mărturie că este „încă mai mare și mai înalt” decât cel cu inscripția transpusă în slavonă și că „să vede și până astădz în Țarigrad, mare și minunat”;

ms. 3517, am folosit ca reper aceeași ediție, marcând textul recuperat prin paranteze unghiulare. Pentru textele în slavonă am folosit și lucrarea *Texte paleoslave și slavone. Dicționar slavo-român*, de T. Macovei, Iași, Facultatea de Filologie, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1977.

– explicațiile referitoare la statuia din Rodos, în care identificăm una din cele șapte minuni ale lumii, colosul din Rodos, reprezintă un indiciu important în legătură cu personalitatea traducătorului; mai exact, acesta este unul din fragmentele în care se reflectă cunoștințele și cultura acestuia²¹.

Un alt edificiu din vechime, despre care traducătorul spune că este „și până astăzi”, fără ca în cronografele grecești să existe această precizare, îl reprezintă palatul de la Hebdomon (palatul lui Velisarie), amintit împreună cu turnul lui Velisarie:

καὶ ἐφθώνησάν τον, τὸν ἐσυκωφάντησαν καὶ παρέδοκάν τον τοῦ βασιλέως. Πρῶτον ἐγύμνοσέν τον ἀπὸ πάσης τιμῆς, καὶ ἀπὸ ὅλα του τὰ πράγματα, ἔκαμην τον ὡς αἰχμάλωτον εἶτα εὐγαλάν του τὰ ὀμμάτια [σοθ'] (p. 279) (= Și l-au invidiat, l-au defăimat și l-au dat împăratului; mai întâi l-au despuiat de orice cinste și de toate lucrurile lui, făcându-l ca un rob, apoi i-au scos ochii).

(ms. 3517): „[Iară împăratul Iustinian, toate acéste le uită și ca un vis fură întru inema sa.] Ce pentru acéste toate și pentru zavistiile vrăjmașilor, scoasă pre Velisarie den toată cinsté lui și mare mânie și urgie aruncă asupra lui. Și pre dânsul închisără-l [într-o culă de piatră în mare, care éste și până astăzi și să cheamă «cula lui Velisarie». Și-i luă împăratul toate bucatele și avuțâie și-i pustiiră curțâle, carele stau și astăzi în Țarigrad, de le vede toată lumé. Și-i scris numele lui Velisarie pren multe locuri în zâdiurile casâi, care casă le dzâc turcește Techir sarai. Iară împăratul, fără acéste multe ce i-au făcut, au trimis acolo unde era închis, într-acé culă, adecă bașté.] ș-au învățat de l-au orbit” (f. 275^v).

(ms. 3456) „Și-l clevetiră cătră împăratul, de l-au dezbrăcat din toată cinste și avere. Mai apoi și de ochi îl lipsiră vrăjmașii zavistnici” (f. 188^f).

²¹ Acesta este unul din fragmentele relevante pentru personalitatea și cultura traducătorului. Suntem de acord cu afirmațiile lui Iulian Ștefănescu, că traducătorul cunoștea, de exemplu, unul din textele *Alexandriei*, mai ales că, după cum arată autorul citat, acest fapt este exprimat chiar în cronograf: „Cum spune la Pisanie lui, [adică] la *Alexandrie* de tot ce au făcut” [f. 126^v]. De asemenea, suntem în consens cu același autor în ceea ce privește cunoașterea textului sacru de către traducător: „Într-adevăr este sigur că traducătorul nostru a cunoscut fondul narațiunii acelor părți ale cronografului din textul slav al Sf. Scripturi, căci ca orice om cult al timpului desigur că și el în copilărie a învățat în slavonește *Pentateucul* și *Evanghelia*, pe lângă alte cărți liturgice; de asemenea a avut prilej de multe, de foarte multe ori, să audă citindu-se la biserică, tot în slavonește, *Evanghelia* și *Viețile sfinților*, și nu este imposibil ca, pe când traducea din grecește să fi fost în mîntea sa pasagiile respective din textele slave. Dar nu numai atât: faptul că nu arareori găsim în textul nostru contaminări ale originalelor grecești cu textul slav al *Bibliei* ne arată în mod sigur că traducătorul, chiar când traducea, avea înaintea sa versiunea slavă a cărții sfînte și, deci, s-au putut strecura sub pana sa, chiar în textul traducerii originalelor grecești, cuvinte, expresiuni, ba chiar construcțiuni slave” (*op. cit.*, p. 185).

O seamă de amănunte semnificative din acest fragment atestă că traducătorul a cunoscut el însuși, nemijlocit, realitatea, mai precis locurile în care, cândva, s-au petrecut faptele descrise:

– este prezentat turnul: „culă mare de piatră”;

– este glosat cuvântul turcesc „culă” printr-un cuvânt de origine poloneză, folosit în acea perioadă și considerat, deci, a fi mai cunoscut cititorului român: „culă, adecă baștē”;

– este prezentată denumirea sub care era cunoscut turnul în Constantinopol: „să cheamă «cula lui Velisarie»”;

– traducătorul aduce mărturie atât despre turn, spunând că este „și până astădz”, cât și despre curțile lui Velisarie, atât de vechi, dar „carele stau și astădz în Țarigrad, de le vede toată lumē”;

– în această descriere de ansamblu este introdus și un alt amănunt important, care ține de planul vizual: este „scris numele lui Velisarie pren multe locuri în zădiurile casăi”;

– este precizată denumirea în turcește a caselor lui Velisarie: „le dzâc turcește Techir sarai”.

Alte mărturii ale trecutului, rămase din vremea lui Iustinian cel Mare, despre care traducătorul aduce mărturie, încredințând cititorul că „sânt și astădz” – fără ca precizarea să existe în cronografele grecești –, sunt oasele unei balene, păstrate de țarigrădeni ca o curiozitate, probabil, dar și pentru ca ele să amintească despre evenimentul în urma căruia au rămas, adică „să să afle de povēste”:

εις τὸν καιρὸν τούτου ἦτον ἕναν ὑπερμεγέθη θηρίον θαλάσσιον. τὸ ὁποῖον πολλὰ καράβια ἠφάνησε τελείως, καὶ μίαν ἡμέραν, κατέτρεχεν δύο δελφίνους νὰ τοὺς φάγη καὶ οἱ δελφίνες ἔφυγον εἰς τὴν ἄκρην τῆς θαλάσσης καὶ τὸ θηρίον ἔρχετο μετὰ θυμοῦ ἐπάνω τοὺς. Εὐρίσκοντας ὀλίγα νερά, ἐκάθησε δυνατὰ ἐκεῖ. Δὲν ἐμπόρεν νὰ ὑπάγη οὔτε ἐμπροστὰ, οὔτε ὀπίσω. εἰς τόσον ὁποῦ ἔδραμαν οἱ ἄνθρωποι μὲ ἄρματα. καὶ ἐσκοτώσαν τὸ φοβερὸν ἐκεῖνο θηρίον. καὶ τὸ ἔδωσαν μὲ τέχνην. καὶ ἔσυράν το ἔξω εἰς τὴν γῆν. [σπγ'] (p. 283) (= În vremea lui era o fiară de mare uriașă, care multe corăbii a dus la fund. Și într-o zi a fugit după doi delfini, să-i mănânce; și delfinii au fugit până la țărm și fiara a venit cu furie asupra lor. Găsind puțină apă, s-a înțepenit acolo, nu a putut merge nici înainte, nici înapoi, astfel că au tăbărit oamenii cu topoare și au omorât fiara aceea înfricoșătoare și au tăiat-o cu meșteșug și au târât-o afară, pe uscat).

(ms. 3517) „Iară în dzălele acestui împărat s-au arătat un chit în mare, adecă un pēște carcle au fost innecând corabii multe [pre-ngă Țarigrad. Și mare scădere făcē și n-avē nime nice o putēre ca să-i facă vrio samă vriontr-un chip.] Iar într-o dzī s-au fost luat acel pēște mare după alț doi

pești mai mici, de-i goniă să-i mănânce, care pești să cheamă d<elfini>. Iar delfinii, fugind denaintă chitului, au năzuit la margine la apă mică, să scape. Iar acel pște mari, izbindu-să după cei mici tare și cu sârguială, ca să-i agiungă să-i înghiță, s-au înfipt cu trupul tot în năsâp, aproape de margini. Și de acolo nu să mai putu clăti. [Ce i să vedă trupul atâta de mari, cât părë-ți că era o stâncă mare de piatră. Iară penele-i era mai mare decât vătrela a unii corabii de cële mari.] Și îndată alergară țarigrăděníi [ca furnicile] cu sabii și cu topoară // f. 283^v și cu fuștiuri. Și-l tăiară și-l sparsără până-l omorără. [Apoi l-au legat cu funi de corabii groasă și s-au strâns mulțame de năroade multe] și l-au scos cu meștersug afară, la uscat, [de s-au fost minunând tot omul de mărire acelu pște. Și l-au tăiat bucăț de au fost luând tot Țarigradul dentr-îns, să stē svântat să să afle de povēste. Iară spinare acelu pște, oasăle, sânt și astădz spândzurate în Țarigrad, în poarta Vizantie despre mare, unde sânt pușcile cële mari]”.

(ms. 3456) „În zilele lui, un chit mare strica multe corabii și, o dată, gonind să mănânce niște dulfi, au dat la apă mică și nu să pute întoarce și oamini il ucisără și cu meștersug il trasără la uscat” (f. 191’).

Pe lângă mărturia actualizatoare „sânt și astădz”, inexistentă în cronografele grecești, traducătorul prezintă evenimentul aducând o seamă de detalii:

– repere care arată unde pot fi văzute oasele balenei și care reflectă cunoașterea locului în amănunt: *iară spinarea acelu pște, oasăle, sânt și astădz spândzurate în Țarigrad, în Poarta Vizantie despre mare, unde sânt pușcile cele mari;*

– pasajul în care „chitul” urmărește delfinii este lărgit cu o descriere a balenei, care se datorează fie creativității traducătorului, bazată pe elemente preluate din realitate (el însuși văzuse balene în călătoriile sale), fie faptului că povestea balenei se transmisese din generație în generație și era încă vie în Țarigrad: *[ce i să vedă trupul atâta de mare, cât părë-ți că era o stâncă mare de piatră. Iară penele era mai mare decât vătrela a unii corabii de cële mari].*

Un alt fragment fără corespondent în originalele grecești este descrierea modului în care se călăfătuiesc corăbiile. Prilejuit de o replică cu subtext din cronograful grecesc, acest pasaj se constituie într-o explicație care, potrivit manierei traducătorului, era necesară pentru dezvăluirea mesajului. Din mulțimea de amănunte pe baza cărora este construit acest text, rezultă că nu putea fi scris atât de veridic decât ca urmare a contactului direct cu realitatea:

(ms. 3517) „Nu ne trebuie noă împărat, de corabii călăfătuitor și de cruci călcător, ce ne trebuie Zoiē, împărăteasa noastră cē dentăi; iară pe Calafatul acesta vom să-l omorâm, că nu ne trebuie” (f. 451’). [...] Iară pentru cel cuvânt ce scrisăm mai sus c-au fost dzăcând năroade, că celui de corabii călăfătuitori și de cruce călcători nu să vor închina, este așē

că împăratului îi dzăcē pre poreclă Calafat; calafaț să chiamă ceiē ce astupă corabiili de noăă pren // f. 452^r toate închieturili scândurilor cu călț suciț groși și-i bat și cu dalta cu măiug de lemn, să să îndēsă bini. Apoi preste călț ung corabiē cu smoală de mare hiartă herbinte și preste smoală o ung de iznoavă cu său, de nu o poate prinde apa să între într-însă pre necăiuri, nice să o străbată. De ce când călăfătuiesc cu curabiili sânt în mare, pre apă și le răstoarnă pre coaste într-apă până pre giumătate. Și dacă o astupă cu călț și cu smoală și cu său de o parte, precum ați audzât, apoi o întorc și pre ceiēlaltă parte. De ce meșterii aceiē, calafațai, îmblă cu plute pregiur corabie de o călăfătuiesc și pluteli de supt picioarele lor sânt făcute cruci de bili groasă, ca niști trunchi. Și pre cruci sânt aruncate scânduri de să plutesc câte trei, patru pre o plută și călăfătuiesc călăfătuitorii corabiili într-acesta chip. De ce fiind porecla împăratului Mihail și Calafat, într-aceasta potrivă îl făcē năroadele călăfătuitor și de cruce călcător”.

În Kigalas:

ἡμεῖς σταυροπάτην, καλαφάτην βασιλέα δὲν θέλομεν [υα'] (p. 401) (= Noi călcător de cruci, calafat împărat nu vrem).

Conform variantei că Dosoftei a tradus ambele texte, ar trebui să deducem că amănunțele de genul celor precizate nu l-au mai interesat când a tradus a doua oară cronograful lui Kigalas. Totuși, în ms. 3456 – singura copie a traducerii mitropolitului Dosoftei, realizată în 1732 –, în fragmentul referitor la biserica Sf. Sofia, Dosoftei face o digresiune, pentru a mărturisi că a aflat amănunte despre acest edificiu impunător din relatările celor care au cunoscut direct realitatea: „Diodată n-am aflat podoabile, dară cine îmblă la Țarigrad, spune mare și nepovestită minune de dânsă, cătu-i de largă și de naltă” (f. 186^v). De ce n-ar fi procedat astfel Dosoftei și când a realizat prima traducere, măcar o singură dată, în nenumăratele situații în care se aduc detalii noi, inexistente în textele grecești? Nu trebuie ignorat nici faptul că, inserând, la rândul său, în textul traducerii, fragmente din propria experiență, mitropolitul Dosoftei specifică acest lucru, așa cum procedează în cunoscutul pasaj al vizitei la Lavra Pecerska, din *Viețile sfinților*²². De asemenea, avem în vedere faptul că, indiferent dacă fuseseră sau nu în Țarigrad, cărturarii cunoșteau, măcar în linii mari, așezarea geografică și structura edilitară a cetății. Trebuie observat însă că, în *Hronograf...*, adăugirile la care ne-am referit sunt frecvente; cu toate acestea, ele reprezintă toposuri, repetate de la o secvență la alta, în multe cazuri completate cu detalii ținând de vizualizare, care nu se află în textele grecești și care dezvoltă cu mult informația de aici²³. Numai în cazul

²² Vezi Al. Andriescu, studiul introductiv la ediția critică Dosoftei, *Opere*, I (citată la p. 54, nota 7), p. LXXVII.

²³ Din cele 43 de locuri în care apare numele Țarigradului la Miron Costin, *Opere* (ediție critică, cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu,

numelor de locuri, detaliile geografice fiind inevitabil aceleași, suntem de părere că reluarea lor reprezintă, pentru tehnica traducerii acestei scrieri, o notă distinctă pe care nu o întâlnim nici în cronograful tradus de Dosoftei, nici în cronici. Se pune întrebarea dacă oricine ar fi tradus în această manieră și din ce rațiuni a procedat astfel acest traducător. Referindu-ne strict la acest aspect – asupra altor trăsături ale personalității traducătorului vom insista, în paragraful de față, mai jos –, credem că cel care a tradus, a putut prezenta astfel lucrurile nu numai pentru că a fost un vizitator al Cetății, dar mai cu seamă pentru că a locuit, o vreme, în Constantinopol.

De asemenea, în ceea ce privește toponimele din *Hronograf...*, am observat că, pentru denumirea grecească a Insulei Hios, este utilizat numai echivalentul turcesc, *Sacâz*:

ἐπήγαν ἔως τὴν νῆσσον τῆς Χίου [υκε'] (p. 425). (= Au plecat la insula Hiosului).

(ms. 3517) „Și să dusără [pre mare până agiunsără] la Sacâz” (f. 477').

(ms. 3456) „Și-l dusără la Ostrovul Hiului” (f. 323').

Καὶ ἔδωσαν του δύο Μιτροπόλεις τὴν Λαρίσσαν, καὶ τὴν Χιον διὰ ζωαρκείαν του [...] τὴν δὲ Χιον ἐβάσταν [...] καὶ τὸν ἐξώρησαν [υξε' – υξε'] (p. 465–466) (= Și i-au dat două mitropolii, Larisa și Hios, ca venit [...] Hios îi ajungea. [...] și l-au exilat).

(ms. 3517) „Și-i dăderă doaă mitropolii să-ș Țaie vîiața cu dânsăle: una Larisa și alta Sacâzul. [...] La Sacâz petrecē cum era mai bine. [...] De ce de la Sacâz [...] îl trimisără urgisât” (f. 519').

Susținând varianta că Dosoftei este traducătorul *Hronografului...* și observând că, în *Istoriile* lui Herodot, „câteva toponime vechi grecești sunt înlocuite sau glosate prin corespondentele lor neogrecești sau turcești”²⁴, N. A. Ursu afirmă: „Faptul că unele glosări din **Her.** [*Istoriile*] sunt formulate în mod similar sau chiar identic cu cele din **Cron.** [ms. 3517] poate constitui un indiciu că ele se datoresc, ca și particularitățile lingvistice discutate [...], *remaniatorului* traducerii

București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958), respectiv din cele 52 de atestări la Nicolae Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601* (ediție cu o introducere de Ioan Șt. Petre, București, Fundația pentru literatură și artă, 1942), detaliile despre împrejurimi sunt prezentate de cronicari în foarte puține situații (cf. M. Costin, *op. cit.*, p. 124, 262, 266; N. Costin, *op. cit.*, p. 84, 88, 129, 220), mai ales atunci când o informație este luată de la istoricii străini. Este semnificativ faptul că, în cronică lui N. Costin, se întâlnește același fragment ca în letopiseșul lui M. Costin, fie preluat de aici, fie din informațiile oferite de alte istorii: „Și această apă Donul desparte Azia de la Evropa, cum și la Țarigrad, Boazul mării, între Skiuder desparte Azia de Evropa; Țarigradul și Galata de Evropa, iară Skiuderul, dencolo de Boaz, Anadolu, ce-i zic istoricii Azia” (p. 129; cf. și p. 84, p. 220; la M. Costin, fragmentul, foarte asemănător, se află la p. 262, 266). De asemenea, la M. Costin se întâlnește precizarea „până astăzi” doar în legătură cu întâmplările petrecute la moartea domnitorului Barnovski: „Nu putem să trecem cu pomenirea niște tâmplări ce s-au prilejit în Țarigrad, după perirea cestui domnă, care, nu numai în țară aicea, ce plin este Țarigradul până astăzi” (p. 103).

²⁴ Vezi N. A. Ursu, *Contribuții...*, p. 247.

lui Milescu Spătarul²⁵ (considerat a fi mitropolitul Dosoftei). Este surprinzătoare această concluzie, în condițiile în care același autor observă: „Ca și în Her., numele insulei Χίος este înlocuit peste tot prin corespondentul turcesc *Sacâz* (f. 442^r, f. 477^r, f. 516^r, f. 519^r, f. 522^r)”²⁶. Din moment ce traducătorul *Istoriilor* lui Herodot utilizează pretutindeni toponimul *Sacâz*, ca și traducătorul *Hronografului*..., iar în cronograful tradus de mitropolitul Dosoftei numele insulei apare în grecește, foarte rar glosat marginal prin denumirea turcescă²⁷, și dacă traducătorul *Istoriilor*, respectiv al *Hronografului*... explică, după cum am arătat, toponime mai puțin cunoscute prin echivalentele turcești sau, pur și simplu, introduce toponime turcești rare în textul tradus, din ce considerente ar trebui să se admită că aspecte de acest fel ar putea fi rezultatul intervențiilor unui remaniator al textului din ms. 3517 sau, și mai puțin probabil, ale copistului acestui manuscris, și nu ar trebui atribuite traducătorului însuși?²⁸ De asemenea, în *Viețile svinților*, insula în discuție este numită *Hios* (cu forma de acuzativ *Hion* sau de genitiv-dativ *Hiu*): „să dușă la ostrovul ce să chiamă Hion” (p. 168) „Venind la Hion un boiarin, prinsă pre fericitul Isidor” (p. 168), „Sosând la ostrovul Hion, s-au apropiat la un munte” (p. 319), „pugorând la ostrovul Hiului cu șeici oștești” (p. 385)²⁹.

Am observat, de asemenea, că un alt toponim glosat în *Hronograf*... este biserica Patriarhiei din Constantinopol:

Τότε ὁ μέγας Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μετὰ παρήρησίας μεγάλης ἐδιδάσκειν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὸν ναὸν τῆς ἀγίας Ἀναστασίας [σλθ'] (p. 239) (= Atunci marele Grigorie Teologul, cu însuflețire mare a predicat în Constantinopol, în biserica Sfintei Anastasia).

(ms. 3517) [„Atuncea și marele Grigorie Bogoslov au început a face cazanii și-a vesti numele lui Dumnedzău] în besereca Țarigradului, [unde era Patriarhiē întâi], la Svânta Anastasiē” (f. 226').

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 248.

²⁷ Apud N. A. Ursu, *op. cit.*: „stratigul Hiului [marg. *Sacâzului*]” (f. 293^v).

²⁸ În art. *Contribuții...* (2003), N. A. Ursu susține că la Herodot, *Istorie* (ediție îngrijită de Liviu Onu și Lucia Șapcaliu, București, Editura Minerva, 1984), se deosebesc două straturi lingvistice: al traducătorului, care este Nicolae Milescu, și al unui remaniator al traducerii, care este Dosoftei. Autorul consideră că stratul lingvistic al remaniatorului este constituit din elemente precum: *cu bine, cum mai de sârg, cum mai curînd, a se mira (ce) cum va (vor) face, a mâna* „trimite”, *a se umple de mînie, a nu lăsa (rămîne, scăpa) (nici, măcară) de poveste, a veghea voie și voie vegheată, a (se) împlătoșa, împlătoșat, (pre) anume, om de oaste, om de război, fêricință, zână* „muză” ș.a. Asemenea elemente, fie cuvinte, fie expresii, erau însă generale în epocă. De asemenea, autorul observă că în *Vechiul Testament* cuvântul *arapi* apare fără determinări, pe când în Herodot, *op. cit.*, este însoțit de adjectivele *negru* sau *etiop*. Trebuie să remarcăm însă că *Biblia* presupune o traducere cât mai aproape de original.

²⁹ Vezi Dosoftei, *Viața și petrecerea svinților Iasi, 1682–1684*. Text îngrijit, notă asupra ediției și glosar de Rodica Frențiu, Cluj, Editura Echinox, 2002.

- (ms. 3456) „Atunce și marce Grigorie Bogoslov, cu mare îndrăznire învăța în Țarigrad, în besERICA Sinte Anastasiei” (f. 148^r).
- ὀπήγην εἰς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν, καὶ ἐγένησαν, καὶ οἱ δύο κληρικοὶ [τι'] (p. 310) (= Au plecat la Biserica Mare și s-au făcut amândoi clerici).
- (ms. 3517) „Să dusără la Besereca cǎ Mare, [la Patriarhie] și să feceră amândoi cliricheni [Patriarhie]” (f. 325^v).
- (ms. 3456) „Mersă Theodosie împărat cu fiul său de să feceră clirici amândoi la BisERICA Mare” (f. 215^r).
- ἐν τῇ τοῦ Θεοῦ μεγάλη Ἐκκλησίᾳ [τξη'] (p. 368) (= În Biserica Mare a lui Dumnezeu).
- (ms. 3517) „Încununându-i la Besereca cǎ Mare, [la svânta Patriarhie]” (f. 408^v).
- (ms. 3517) „Toț cliricii den clirosul Beserecei ceii mari, adecă a Patriarhie, toț au // f. 421^r boierii” – fără corespondent în textele grecești.

De multe ori, ca în exemplele de mai sus, numele bisericii Sf. Anastasia – prima clădire a Patriarhiei – și al bisericii Sf. Sofia, în Kigalas *Biserica Mare*, care a devenit ulterior Patriarhia Constantinopolului, sunt urmate de specificarea, la nivel sintactic o apoziție, introdusă sau nu prin glosă: „adecă la Patriarhie”. Dosoftei, chiar dacă era cleric și, cu siguranță, cunoștea statutul celor două biserici, nu are tendința de a face această relaționare. Deducem că, pentru traducătorul *Hronografului...*, relaționarea precizată este rezultatul unei obișnuințe, determinată de un fapt empiric, ca toate celelalte amănunte evidențiate în textele prezentate. Or, dintre cărturarii români, cel pentru care Patriarhia din Constantinopol, mai precis Școala Patriarhiei, a însemnat un loc bine cunoscut și apropiat, în care și-a desăvârșit studiile ani de zile, a fost traducătorul *Istoriilor* lui Herodot, Nicolae Spătarul (Milescu). Astfel se explică și pasiunea pentru detalii, tendința constantă de a comunica cele întâlnite sau cunoscute din lecturi, talentul literar și alte trăsături, care dezvăluie în traducătorul *Hronografului...* pe autorul *Jurnalului de călătorie în China* și, probabil, al atâtor opere originale și de traducere, care urmează a fi cercetate și prin care Nicolae Spătarul își va desăvârși activitatea, din păcate, în afara granițelor Moldovei.

Deși nu constituie decât o mică parte din corolarul elementelor literare, artistice sau pur documentare, exemplele pe care le-am adus în aceste pagini, precum și cu alte ocazii³⁰, constituie, credem, probe suficiente pentru definirea manierei de traducere a *Hronografului...* Judecând după analiza amănunțită, prezentată de Liviu Onu, referitoare la dimensiunea și caracterul adaosurilor față de original (explicative, informative, meditative, stilistice) din *Istoriile* lui Herodot, se

³⁰ Vezi Mioara Săcrieru-Dragomir, articolele citate la p. 56, nota 16.

impune ca o evidență de netăgăduit maniera asemănătoare și identitatea concepției asupra traducerii, reflectată în aceste două texte³¹.

Concluzii. Argumentelor prezentate le vom adăuga pe cele care țin de formația enciclopedică a acestui cărturar. Deși cunoscute, vom relua câteva din aprecierile contemporanilor. Pentru Neculce, Milescu era unul dintre boierii poligloți ai Moldovei: „Știa multe limbi: elinește, slovenește, grecește și turcește”. Pentru Dosoftei, patriarhul Constantinopolului, care îl recomandă țarului Rusiei, era unul dintre cei mai învățați contemporani: „Om foarte savant în latină, în slavă, și mai ales în greacă; el va putea învăța repede și rusa și să facă tot felul de traduceri. A străbătut multe țări și împărății ca să se instruiască și este ca un cronograf în care sunt adunate toate lucrurile lumii. În zadar veți căuta un alt asemenea om. Dumnezeu vi-l trimite”³². În sfârșit, referindu-se la persoana lui Milescu, marchizul Arnauld de Pomponne constată cu uimire: „Je fus surpris de trouver un homme si voisin de la Tartarie, autant instruit aux langues et avec une connaissance aussi générale de toute chose. Il parle bien latin, mais il prétend que, comme sa principale étude a été le grec, il y est beaucoup plus savant; vous en jugerez. Il sait assez bien l’histoire et particulièrement celle de l’église”³³. Asupra profunzimii cunoștințelor de dogmă, vorbesc înseși lucrările sale, traduceri (*Vechiul Testament, Cartea cu multe întrebări...*, lucrări traduse sigur de Nicolae Spătarul) sau originale (*Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens*). Din datele care se cunosc despre viața sa, Milescu ar fi putut traduce sinteza din cele două cronografe grecești la Constantinopol, în perioada 1661–1664, sau în Moldova, în perioada 1658–1661 (sub domnia lui Ștefăniță-Vodă), ori în anii 1668–1669 (în timpul domniei lui Iliș Alexandru). Bănuim că a tradus *Hronograful...*

într-o perioadă mai fastă a existenței sale, în 1658–1661, după care *Hronograful...* a fost imediat răspândit prin copii comandate de boierii Cantacuzini.

Creдем că Milescu a considerat necesar să traducă *Hronograful...*, confruntând textul lui Kigalas cu cel al lui Dorotei și cu alte surse, comentând și adăugând informații din bogata sa cultură, pentru a realiza o lucrare cât mai completă, folositoare pentru contemporani sub toate aspectele. Dovadă că o asemenea scriere era așteptată și că valoarea ei a fost repede recunoscută sunt copiile timpurii care, de-a lungul secolelor, au ajuns la un număr remarcabil (peste 50 de manuscrise, răspândite în toate Țările Române și în exterior). Totuși, numele lui Milescu nu a fost menționat niciodată, nici măcar în copiile din secolul al XVII-lea, tot așa cum, dacă nu s-ar fi păstrat ms. 45 și ms. 4389, nu s-ar fi știut că textul de bază al *Vechiului Testament* din *Biblia de la 1688* a fost, de asemenea, traducerea

³¹ În capitolul *Natura informațiilor cuprinse în adaosurile traducătorului* (p. 573–585) din ediția Herodot, *Istoriei*, citată anterior, L. Onu grupează pe mai multe categorii aceste adaosuri. Din economie de spațiu nu aducem aici exemple, dar precizăm că, și din acest punct de vedere, comparația între aceste două texte este grăitoare.

³² Apud Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1980, p. 229.

³³ Apud Herodot, *op. cit.*, p. 554.

învăţatului dregător moldovean. Poate că Milescu nici nu a semnat textul *Hronografului...*, așa cum nu a semnat o parte a textului din *Cartea cu întrebări foarte de folos...*³⁴. Se pot construi diverse presupuneri, atât în această privință, cât și în legătură cu manuscrisul traducerii pe care, știind că a lăsat mai multe copii în țară, se poate să-l fi luat cu sine, în pribegie. Altă întrebare care se pune este dacă mitropolitul Dosoftei a cunoscut această traducere a lui Milescu. Este posibil ca – semn al colaborării celor doi cărturari și al dezbaterilor de puternică încărcătură spirituală, pe teme religioase, dar și despre starea de lucruri din Moldova – versurile din prefața cronografului să aparțină mitropolitului, tot așa cum acesta putea să fi primit tipăritura lui Kigalas, de pe care a realizat propria versiune românească în Polonia, de la Milescu.

**UN PROBLÈME CONTROVERSÉ DE LA PHILOLOGIE ROUMAINE:
QUI A TRADUIT LA CHRONIQUE DÈS LE COMMENCEMENT DU MONDE...?**

RÉSUMÉ

Bien qu'il ait capté l'intérêt de plusieurs spécialistes, philologues et historiens, la *Chronique dès le commencement du monde...* propose, entre autres, un sérieux problème à résoudre.

Il s'agit d'une traduction réalisée au XVIIe siècle dont le texte est perdu. On connaît un grand nombre de manuscrits copiés au long des siècles dont le prototype, ms. 3517, a été réalisé au même siècle que la traduction, mais la traduction proprement-dite est perdue. Il s'agit, aussi, d'une traduction tout à fait particulière, réalisée avec beaucoup de talent. Il semble que le but du traducteur a été de communiquer les informations qu'il croyait nécessaires tout en les ajoutant aux textes de Kigalas et de Dorotheos de Monemvasia. Quand il s'agit de détails de certains édifices, de Constantinople ou des environs, le traducteur s'avère être un vrai connaisseur. Pour désigner certains aspects, il utilise parfois les mots *καὶ ἕως τῆν σήμερον*, «și până astăzi» (jusqu'à présent), même si les chroniques-sources grecques ne le précisent pas et un significatif nombre de toponymes turcs (*Baluclava, Bahçê Sarai, Balata, Betictaş, Techir Sarai, Atmeidan, Avrat pazar*, constamment *Sacâz* pour *Hios* etc.). Ces arguments-là, puis la culture du traducteur, le fait d'être un polyglotte et d'autres traits encore qui contribuent à la constitution d'une manière propre, nous a conduit à considéré que le traducteur est une des grandes personnalités roumaines du XVIIe siècle: Nicolas Spathar (Milescu).

C'est un résultat que nous sommes en train de soutenir par l'étude du lexique, c'est-à-dire le système de la dérivation, le sens de certaines unités lexicologiques, le régime des calques etc.

*Institutul de Filologie Română
„A. Philippide”
Iași, str. Codrescu, nr. 2*

³⁴ Vezi Al. Mareș, „Interpolarea” din *Cartea cu multe întrebări a lui Nicolae Spătarul (Milescu). O chestiune de paternitate*, în SCL, 1989, nr. 2, p. 145–161.